

Papp Júlia

„...HEGEDŰM FÜGGESZTEM SZOMORÚ FŰZFÁKRA...”

(Adatok a 137. zsoltár hazai irodalmi és képzőművészeti recepciójához)

Az ószövetségi zsoltárok recepciójának vizsgálata újabban nem csak az exegetikában és a vallástudományban,¹ hanem – a toposzkutatással párhuzamosan, alkalmanként azzal összefonódva – a hazai irodalomtörténet-írásban is megélénkült.²

A zsoltáriródalom befogadásának vizsgálata a művészettörténeti kutatás – különösen a viszonylag új területnek számító motívumkutatás³ – számára sem érdektelen. A zsidóság nemzeti panaszénekei közé sorolható szenvedélyes, drámai feszültségű 137. zsoltárban⁴ találjuk meg például az előképét a fára függesztett hangszer képzőművészeti ábrázolásokon és irodalmi alkotásokban egyaránt feltűnő motívumának.

„A babiloni foglyok panasza.

1. Amikor Babilon folyói mellett laktunk,

Sírtunk, ha a Sionra gondoltunk.

2. Az ott levő fűzfákra

Akasztottuk hárfáinkat.

3. Mert akik elhurcoltak minket,

énekszót követeltek tőlünk,

és akik sanyargattak, örömeinket:

Énekeljetez nekünk a Sion-énekekből!

4. Hogyan énekelhetnénk

éneket az Úrról

idegen földön?

5. Ha megfeledkezem rólad, Jeruzsálem,

bénuljon meg a jobb kezem!

6. Nyelvem ragadjon az ínyemhez,

ha nem emlékezem rád.

ha nem Jeruzsálemet tartom

legfőbb örömömnek!...”⁵

A zsoltár poétikus kezdő képének jelentése – vagyis, hogy az idegen földön szenvedő zsidók számára a hangszerek dacos, a rabtartók szentségtörő, cinikus parancsa ellen tiltakozó elnémítása⁶ a száműzetés keservének, a fogságból való elvágyódásnak és a haza elvesztése felett érzett szomorúságnak, fájdalomnak a kifejezésére szolgált⁷ – az értelmezésekben, fordításokban sokáig

megmaradt.⁸ Ezt az eredeti jelentést közvetítette az a „Bindemann pinxit, A. Duttenhofer sc.” aláírású, *Die trauernden Juden* című 19. századi rézmetszet (1. kép) is,⁹ mely egy folyóparti terebélyes fa alatt üldögélő szomorú zsidó férfiakat – egyiküket bilincsbe verve – nőket és gyerekeket ábrázol – a háttérben Babilon metropolisával. Bár a művész a hárfát itt nem a fára akasztva, hanem egy csüggedő ember kezében, a földre eresztve ábrázolta, a hangszer elnémulása ezen a műalkotáson is a közösség fájdalmát és gyászát eleveníti meg.

A zoltár eredeti jelentése ugyanakkor alkalmanként – s ez a jelenség más zsolttároknál is megfigyelhető¹⁰ – sajátos, aktualizáló jelentéstöbblettel gazdagodott. Ezek a hosszú időn át érlelődő, csiszolódó irodalmi alkotások rendkívül alkalmasak az általánosításra és az aktualizálásra: a különböző korok emberei saját életérzésükre, életfelfogásukra, örömeikre és bánataikra találtak analógiákat bennük. A 17. században tevékenykedő Thordai János zoltárában például a száműzött zsidók elpusztult országának az eredeti szöveghez képest kibővített, szívszorító leírását minden bizonnyal a török megszállás alatti hazai nyomorúság, pusztulás felett érzett szomorúság inspirálta.¹¹

*„Tekints meg, Úr isten, mire jutottunk,
Édes hazánk folde nélkül maradtunk.
Pogány nép közé kételen futottunk,
Keserves szívvel jónktól elszakadtunk.
Eszünkbe forog a mű édes hazánk,
Az hol minden sok szép nagy jóban valánk,
Most, hogy magunkat nézzük s kevés marhánk,
Egyéb dolgunk sincs, csak siratjuk hazánk...”¹²*

A 18–19. század fordulóján a vizsgált zoltármotívum a korábbi közösségi-nemzeti szempont mellett új, individuális jelentéssel gazdagodott. Néhány alkotásban a hangszer fára függesztése, azaz a költő elnémulása a külvilágtól elszenvedett meg nem értettség, vagy a belső művészi válság jelzésére szolgált. Csokonai Vitéz Mihály *Lantomtól bútsúvétel* (1795) című versében – *Bútsú a Magyar Múzsáktól* című költeményéhez hasonlóan – „költői hivatásának s írói tervei megvalósíthatatlanságának egyidejű felismerése fogalmazódik meg keserű, ironikus hangvétellel.”¹³

*„...Apolló' dült oltárára
Sőt minden Múzsák' szavára
Esküszöm, hogy utoljára
Függesztlek a' Bodzafára.”¹⁴*

Hasonló élethelyzetben, hasonló jelentést közvetített a rézmetszés technikáját a debreceni kollégiumban elsajátító Farkas András¹⁵ *Egy poéta szimbolikusan búcsút vesz a művészettől* című verse, illetve a költeményhez mellékelt illusztráció:

1. Bindemann – A. Duttenhofer: Die trauernden Juden. 19. századi rézmetszet.

„Búcsúvétele a poétának az Író tollától.

*Míg éltek a' bölts Cézárok,
Addig Királyok, Császárok
Poétákkal barátkoztak,
De ma rájok unatkoznak,
Nem kell már ma az okosság!
Csak a' Módi és pajkosság.
Nem kell módi Helenában!
A' Számkivetett Hazában.
„Így – ha nints tekintet ma a' Poétákra!
„Hegedűm függesztem szomorú Fűzfákra.”¹⁶*

A számkivetettségre is utaló utolsó sorok – éppúgy, mint a költeményhez mellékelte, a hegedűjét a szomorú fűz ágára függesztő költőt ábrázoló naiv, hangulatában a népművészettel rokon metszetillusztráció (2. kép) – egyértelmű utalást tartalmaznak a 137. zsoltárra.

A fára függesztett hangszer motívumával azokon az ábrázolásokon is találkozunk, melyek a magyarországi származású, hánysorsú osztrák költő, Nikolaus Lenau (Niemsch von Strehlenau) *A három cigány* (Die drei Zigeuner) című, 1837 október vége előtt, vagy 1838 januárja és márciusa között keletkezett,¹⁷ magyar témájú költeményével hozhatók kapcsolatba.

„Három cigányt láttam egykor,
feküdni, fűz tövében,
szekerem, gyürkőzve a port,
siklott a pusztán, épen.

És a harmadik dőlt s aludt.
Cimbalma fent az ágon:
szél simogatta rajt' a hűrt –
az ő szívét meg álom.

Egyik – markolva hegedűt –
babrált, csak úgy magában;
esti fény lepte, s hegedült
egy dalt, tüzes-vidáman.

Viseltek ők foltos gubát,
rongyos volt mind a három;
de szabad daccal néztek át
s víg gúnnnyal, a világon.

Pipált a másik boldogan,
s a füst után tekintett;
mint aki od'adna vígan
ezért a földön mindent.

Ott láttam meg, háromszoron
hogy mit jelent e három –
(majdan ha eljő alkonyom):
hegedű, pipa, álom...

Szemem soká igézte még
habár a szekér porzott –
az a füstös feketeség
és olajbarna arcok.”

(Jankovich Ferenc fordítása)¹⁸

A Lenau által két évvel később megénekelte allegorikus jelenetet ábrázolja Pongrácz Ferenc 1836-ban készült, a Magyar Nemzeti Galéria 19. századi állandó kiállításán szereplő, *Hegedülő cigány* címen nyilvántartott kisméretű olajfestménye (3. kép).¹⁹ Erről a festményről készült az a litográfia is, mely az Ország Tükre 1865. évfolyamában Lenau *A három cigány* című költeményének Thaly Kálmán által készített fordításának illusztrációjaként jelent meg (4. kép).²⁰ A festmény és az illusztráció közötti különbség csak annyi, hogy a litográfia készítője²¹ néhány dolgot „hozzáigazított” az illusztrálandó költeményhez: Pongrácz festményén a fára csörgődob van akasztva, a litográfián ezt a versben is szereplő cimbalom váltja fel. A könyvotthon a háttérben látjuk azt a szekeret, melyen a költő utazik, s hátrafelé bámulva nézi a cigányok csoportját – pontos illusztrációjaként a vers kerettémájának, a pusztai utazásnak.

A Pongrácz Ferenc festménye és Lenau költeménye közötti kapcsolat megnyugtatóan még nincs tisztázva. Rózsa György, s tanulmánya nyomán egy, az OSZK-ban rendezett Lenau vándorkiállítás katalógusának szerzője²² úgy véli, hogy Lenaut népszerűvé vált költeménye megírásában talán Pongrácz festménye inspirálta. Ez a lehetőség természetesen nem zárható ki, elképzelhetőbbnek tűnik azonban az – erre a lehetőségre Rózsa György is utal –, hogy mind a festmény, mind a költemény előképe valamilyen korábbi irodalmi vagy képzőművészeti ábrázolás (utóbbi esetében például osztrák vagy német almanach-illusztráció) volt. Mind a költemény, mind a

Butsívétele a Poétának az Író tollától.

Míg éltek a bölts Cézárook,
Addig Királyok, Császárok,
Poétákkal barátkoztak,
De marajokunat koztak,
Nem kell már ma az okosság!
Csak a Modi és pajkoság.
Nem kell modi Helenában!
A Szamkivetett Hazában.

„Így-ha nints tekintet ma a Poétákra!
„Hegedümi fügefztem szomorú Füzfákra.

2. Farkas András: Butsívétele a' Poétának az Író tollától. Rézmetszet és rézkarc, 1830 körül.

– mint látni fogjuk – több variációban létező, de egymással s a verssel is szoros kapcsolatban álló képi ábrázolás kiérlelt kompozíciójú, s a korban divatos életképi jelenetезéseken túlmutató – talán antik tradíciókig visszanyúló – mély filozofikus tartalommal és allegorikus jelleggel bír. A már saját korában sem túl jelentős festőnek tartott Pongrácz Ferenc²³ nem biztos, hogy elég felkészült volt egy ilyen gazdag jelentéstartalmú, kiérlelt

3. Pongrácz Ferenc: Hegedűlő cigány. Olajfestmény, 1836. MNG.

4. Szemlér Mihály (?): A három cigány. Litográfia. Ország Tükre, 1865.

kompozíciójú alkotás mindenféle képzőművészeti vagy irodalmi előkép nélkül történő, önálló megalkotására.

A Három cigány-témának létezik egy másik képzőművészeti variánsa is. Egy budapesti magángyűjteményben található nagyméretű, reprezentatív, jó minőségű olajfestmény²⁴ (5. kép) ugyanezt a témát ábrázolja, Pongrácz képétől némileg eltérő kompozícióban. Pongrácz Ferenc festményén, illetve az arról készült 1865-ös litográfián a fűzfa mellett álló férfi pipázik, az ülő hegedül, ezen a képen ez fordítva van, vagyis az ülő pipázik, és az álló hegedül. Más a testtartása a fekvő alaknak is, akinek – Pongrácz képétől eltérően – nincs bot a kezében. A két típus azonban ezeken a különbségeken túl szoros rokonságot mutat – például az alakok és a fa elhelyezésében, a fa lombkoronájának rajzolatában – mindenképp egy téma variánsainak tekinthetőek. A fára függesztett cimbalom motívumával itt is találkozunk. A költemény – vagy a téma – népszerűségét jelzi, hogy a Magyar Nemzeti Galéria Dokumentációs Főosztályának B 372/977 számú, fekete-fehér fényképpel ellátott kartonja szerint ugyanez a kompozíció szerepel azon az 1977-ben bírálatra bevitt kisméretű, gyenge olajfestményen, mely feltehetően a fentebb említett nagyméretű kép másolata.

Azt természetesen, hogy a nagyméretű, valószínűleg 1860 körül készült festmény alkotója ismerte-e Pongrácz Ferenc képét, nem tudjuk, a két képtípus közötti kompozicionális és szemléleti rokonság mindenesetre közvetlen – a Pongrácz festménye és Lenau verse közötti viszonyhoz hasonlóan még felderítendő – kapcsolatra utal. Ez a szakirodalomban eddig ilyen összefüggésben számon nem tartott két ábrázolás – éppúgy, mint a már korábban Lenau verséhez kapcsolt képzőművészeti alkotások²⁵ – nemcsak Nikolaus Lenau *Három cigány* című költeményének, hanem a magyarokkal mélységesen rokonszenvező,²⁶ az itteni életből gyakorta ihletet merítő osztrák költő magyarországi népszerűségét is jelzik.

A fára akasztott hangszer motívuma Lenau versében, illetve a hozzá kapcsolható képzőművészeti ábrázolásokon a művészet hiábavalóságát jelképezhette. Beleillik ez abba a Vanitas-gondolatba, mely a költemény egyik fontos életszemléleti, életfilozófiai rétegét jelentette: a világ „piacán” való kínos-keserves tülekedés hiábavalóságának, feleslegességének, értelmetlenségének szembeállítását a szegényes, de szabad, kiegyensúlyozott, rousseau-ian idillikus, természet-közeli életmóddal. A vers – mutat rá az irodalomtörténetírás – a költő lelkében a tenni akarás és a gúzsba kötöttség között folyó, „kényszerűen rezignáló lemondással”²⁷ megvívott harc poétikus megjelenítése.

A 137. zsoldár motívumával való kapcsolatra utalhat az, hogy mind az ószövetségi helyen, mind pedig a költeményben, a festményeken és a litográfián fűzfa²⁸ szerepel. Pongrácz Ferenc festményén és az arról készített 1865-ös litográfián a fűzfa előtt sással benőtt patak- vagy folyópartot is látunk, mely áttételesen utalhat a Babilon folyó partján játszódó bibliai jelenetre.

5. Ismeretlen művész: A három cigány. Olajfestmény, 1860-as évek (?). Magántulajdon.

Kedvelt bibliai helye volt a 137. zsoltár Ady Endrének is. A motívum az ő életében és költészetében is – úgy tűnik – elsősorban individuális jelentéssel bír. „Vagy egy órát beszélgethettünk” – írta Fülep Lajos Ady éjszakai és éjszakája című írásában – „csendesen. Ady egyre keserűbbeket mondott, közben elfogyott néhány üveg bor „víz” nélkül, nem éppen hatástalanul, belőle már ki-kitört az indulat, a csendes beszélgetésnek vége lett, olykor valami cifrát mondott, aztán hirtelen az asztalra ütött: Lajos, a százharminchetedik zsoltárt! és elénekeltük a „babiloni zsoltárt” nem is egyszer, háromszor: Hogy a babiloni vizeknél ültünk, Ott mi nagy siralommal keseregünk, A szent Sionról megemlékezvén, Melynél gyönyörűsegb hely nincsen, A nagy bűnnek és bánatnak miatta, Hegedűnket függesztettük fűzfákra... Ezt a zsoltárt egyébként nem először és utoljára énekeltük...”²⁹

A 137. zsoltár motívuma feltűnik Ady két versében is:

*„Ültem partjain Babilonnak
S ültem már partjain a Gondnak...
...Hárfámat már fölakasztottam,
Hárfámat már leakasztottam.”³⁰*

– írta *Sötét vizek partján* című költeményében.

*„Babilon sötét vizeinél ülve
Akasztom hárfám szent, szomorú fűzre...”³¹*

– olvashatjuk *Mammon-szerzetes zsoltára* című versében is. Mindkét mű a költő egyéni panaszja, a pénzzel, az étellel, a művészettel folytatott harcának, csalódásainak ad bennük hangot. „A zsoltár, a babiloni fogságban sýnylódó zsidók kesergése nagyon jól illett a megfáradt költő lelkiállapotához.”³²

A költői életmű egyfajta válsága – a nemzet sorskérdéseivel való foglalkozás hiányára való ráeszmélés – illetve „a közösségi hűség és a történelmi felelősség szigorú morálja”³³ egyaránt megszólal Dsida Jenő *Psalmus Hungaricus* (1940) című költeményében. A „Babylon vizeinél”, a folyó melletti fák között jajgató zsidók refrénként visszatérő szörnyű átka, melyet önmagukra kérnek, ha elfelejtkeznének hazájukról, nemzetükről, közösségükről – éppúgy, mint a hárfáján szétszóratott népe sorsáról éneklő költő képe – a 137. zsoltár közvetlen hatására, parafrázisként való átvételére utal. Az erdélyi magyarságnak a két világháború közötti súlyos tapasztalatait hordozó Dsida – s itt visszatekinthetünk a zsoltár 17. századi említett aktualizáló recepciójára – „...azt a hagyományos hangot idézte fel, amelyet a török pusztulással viaskodó egykori énekes...ütött meg, s amely Kodály Zoltán fájdalmas magyar zsoltárában zengett...”³⁴

JEGYZETEK

- ¹ ROKAY Zoltán: *Secundum scripturas – a 132. zsoltár hagyománytörténeti értékelése. = Az Apokalipszis. A Feltámadás. Biblikus konferencia 1991–1992. Szerkesztette: BENYIK György. Szeged 1993. 95–104.; Walter BRUEGGEMANN: Engedelmesség és istendicséret: Zsoltár és kánon. = „...mert örökké tart szeretete.” Tanulmányok Dr. Karasszon Dezső tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest 1994. 5–34.; TÓTH Kálmán: Régi magyar zsoltárfordítások Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádásos könyvében (1513) = *uo.* 169–187.; SULLYOK ELEMÉR: A 22. zsoltár. Istenem, miért hagytál el engem? (Zsoltárkommentár) Pannonhalmi kisfüzetek 8. Pannonhalma 1998.*
- ² Magyar zsoltár. Válogatta és szerkesztette: ALEXA Károly. Budapest, 1994.; IMRE Mihály: A 79. zsoltár szerepe a *Querela Hungariae* toposz XVI. századi fejlődésében. Debrecen 1994.; PETRÓCZI Éva: Miért sebzett olykor a 42. zsoltár szomjú szarvasa? = Jankovics József 50. születésnapjára. Budapest 1999. 28–29.
- ³ SZABÓ Júlia: A mitikus és a történeti táj. Budapest 2000. 7–8.
- ⁴ Hans-Joachim KRAUS: *Psalmen.* (2. Teilband) *Psalmen 60–150.* = *Biblischer Kommentar Altes Testament. Begründet von Martin NOTH.* XV/2. Neukirchen 1978. 1081–1086.; RAVASZ László: *Ószövetségi magyarázatok.* Budapest 1993, 226.; Jubileumi kommentár. A szentírás magyarázata. II. kötet. Budapest 1995. 631.; Klaus SEYBOLD: *Die Psalmen. = Handbuch zum Alten Testament. Herausgegeben von Matthias KÖCKERT und Rudolf SMEND.* I/15. Tübingen 1996. 508–511.
- ⁵ Biblia. Budapest 1990, 599.
- ⁶ „A rabtartó kedve szerint énekelni nem hajlandó rabok ósrégi irodalmi témájának magyar változatai közé” sorolhatóak Arany János Szondi két apródjáról és a walesi bárókrol írt balladái. CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Dicsérvétek az Urat!* Budapest 1995. 77.
- ⁷ CSIZMADIA Károly: *Bibliai eredetű szállógék, szólásmondások, közmondások.* Győr, 1987. 74–75.; TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* Budapest 1986. 106–107. CSOMASZ TÓTH: *i. m.* 1995. 77. Az újabb értelmezések szerint a zsoltár kezdő sorai nem egy egyedi, véletlen esetet elevenítenek meg, hanem a fogságba vetett zsidó közösség kultikus, rituális panaszát, mely a Jeruzsálem pusztulásáról való megemlékezés-ként hangozhatott el. KRAUS: *i. m.* 1978. 1083–1084.
- ⁸ Magyar zsoltár... *i. m.* 1994. Pl. Aporkódex (XV. század II. fele): „Babilonnak folyói felett ott ültünk és sírtunk, mikor megemlékezünk Sionról. A fűzre o kőzpette felcsüggesztettük mü orogonánkat.” 15, Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása: „...Az nagy bűnak és bánatnak miatta, / Hegedűnket függesztettük fűzfákra.” 443, Juhász Gyula: „Babilon vizénél ültünk, /Sionra emlékezve árván, / Szomorú fűzre függesztettük, / és nem vertünk ki dalt a hárfán...” 596.
- ⁹ Egy példánya a Györgyi Griegl Alajos hagyatékából előkerült metszetgyűjteményben található. A képgyűjtemény tanulmányozásának lehetőségéért Lindner Magdolnának (MNG) tartozom köszönettel.
- ¹⁰ A 79. zsoltár „sajátosságai lehetővé tették, hogy nehéz, kegyetlen történelmi helyzetekben bátran éljenek az aktualizálás lehetőségével s azt szinte ürügyként használják föl saját koruk siralmas panaszainak kifejezéséhez.” IMRE: *i. m.* 1994. 39.
- ¹¹ Éppúgy, mint Sylvester János 1544-ből származó zsoltárparafraízisa, melyben a humanista költő a lerombolt jeruzsálemi templomot sirató 79. zsoltár sorai között helyezte el a hazai tragikus állapotok leírását. Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Válogatta KLANICZAY Tibor, Budapest 1982. 358–359. Vö.: PAPP Júlia: *Rom és rekonstrukció. (Hazai építészeti emlékek 19. századi ábrázolásairól)* = *Tanulmányok Rózsa György 75. születésnapja alkalmából.* (Megjelenés alatt)
- ¹² Magyar zsoltár: *i. m.* 1994. 499.
- ¹³ CSOKONAI VITÉZ Mihály. *Költemények 3.* 1794–1796. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kiegészítette: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, 1992. 749.
- ¹⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *i. m.* 1992. 156–157.

- ¹⁵ RÓZSA György: TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Könyvismertetés. = Művészettörténeti Értesítő 1978. 106–109.
- ¹⁶ FARKAS András: A Lói Tanács zabolázója. h. és é. n. (1830 k.) 9. kép. Rézmetszet és rézkarc. vő.: RÓZSA: i. m. 1978. 109. o. 6. kép.; Művészet Magyarországon, 1780–1830. Bp. 1980. 229. o. 178. kép.
- ¹⁷ A költemény 1838-ban jelent meg a *Neuere Gedichte* című, Lenau újabb verseit tartalmazó kötetben. A költeményről a korábbi irodalom ismertetésével: Agnes HUSZAR VARDAY: *Hungarian influences in Lenau's poetry*. Buffalo, New York 1974. 67–70.
- ¹⁸ Lenau válogatott versei. Szerkesztette: TURÓCZI-TROSTLER József. Budapest 1954. 233–234.
- ¹⁹ Ltsz.: F.K. 6733. Mérete: 42,5×34,5 cm. FÜRST Leontin: *Hangszerek a magyar képzőművészetben*. Budapest 1943. 42.; KOPP Jenő: *Magyar biedermeier festészet*. Budapest 1943. 14, 25. o. 9. kép. A festmény az 1941–42. évi új szerzemények között került a Fővárosi Képtárba. *Szépművészet* 1943. 60.
- ²⁰ Az Ország Tükre 1865. 345.
- ²¹ GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században* Budapest 1961. 208. Szerint az alkotó Szemlér Mihály. Rózsa György a metszetet Elischer Lajos munkáihoz közelebb állónak véli. György RÓZSA: *Nikolaus Lenau und die Kunst*. = *Acta Historiae Artium* 1978. 390.
- ²² RÓZSA: i. m. 1978. *Nikolaus Lenau*. Kiállítási katalógus. Országos Széchenyi Könyvtár, 1995. június 12 – július 30. Pongrácz festményének és az Ország Tükre 1865-ös illusztrációjának szoros kapcsolatát mindkét tanulmány hangsúlyozza.
- ²³ A festő a 19. század elején arcképeket festett, az 1840-es években az eperjesi evangélikus kollégium rajztanára lett. Ulrich THIEME – Felix BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XXVII. kötet. Leipzig 1933. 242.
- ²⁴ A festmény fényképét és Lenau versét közli: VAJDA György Mihály: *Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918*. Budapest 1994. 84. o. 91. kép.
- ²⁵ RÓZSA: i. m. 1978.
- ²⁶ A három cigány című költeménye például megjelent az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak megsegítésére Bécsben megjelentetett könyvben. (*Album...zum Besten der Verunglückten in Pesth und Ofen*. Wien 1838, 155.)
- ²⁷ MÁDL Antal: *Írók történelmi sorsfordulók*. Budapest, 1979. 84.
- ²⁸ A bibliaértelmezők véleménye eltérő arról, hogy az eredeti zoltárszövegben fűzfa vagy nyárfa szerepelt-e. *The Interpreter's Bible*. Volume IV. Abindden, Nashville, 1980. 705. A babilóniai nyárfát jelenti a zoltárban szereplő eredeti héber kifejezés egy régebbi Bibliai Lexikon szerint. (Szerk.: CZEGLÉDY Sándor, HAMAR István, Dr. KÁLLAY Kálmán. Budapest, 1931. 389.) A magyar szöveggyűjteményben azonban a legkorábbi időktől a fűzfa szerepel, éppúgy, mint az újabban megjelent Keresztyén bibliai lexikonban is. (Szerk.: Dr. BARTHA Tibor, Budapest 1995. II. kötet. 276.) Mindenesetre a szomorúfűz Linné rendszerében a 137. zoltárról kapta latin nevét: *Salix Babilonica*. Vő.: TAKÁCS: i. m. 1986. 106. Bár Csokonai említett költeményében a fűzfa helyett bodzafa szerepel – mint más verseiből kiderül, ez nála a silány, értéketlen költészet jelképe – a motívumnak a 137. zoltárral való rokonsága egyértelmű. Az irodalomtörténeti kutatás szerint a 137. zoltár szövege megmutatja „A Lantomtól bútsúvétel című versben megnyilatkozó politikai elkeseredést...” CSOKONAI VITÉZ Mihály: i. m. 1992. 753.
- ²⁹ FÜLEP Lajos: *Művészet és világnézet*. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Budapest, 1976. 66.
- ³⁰ *Magyar zoltár*: i. m. 1994. 578.
- ³¹ *Magyar zoltár*: i. m. 1994. 579.
- ³² VEZÉR Erzsébet: *Ady Endre élete és pályája*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest 1977. 247.
- ³³ DSIDA Jenő: *Psalmus Hungaricus*. Erdélyi Szövetség, Budapest 1992. POMOGÁTS Béla írása a kiadvány hátoldalán.
- ³⁴ POMOGÁTS: i. m.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.